

Əlyazması hüququnda

SAMİR FİKRƏT OĞLU QULİYEV

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ NEFT
STRATEGİYASI VƏ QAFQAZDA TƏHLÜKƏSİZLİK
PROBLEMLƏRİ (1991-2008-Cİ İLLƏR)**

İxtisas: 5503.02 - “Vətən tarixi”

**Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2015

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Qafqaz tarixi" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

İ.S. Bağirova

Rəsmi opponentlər:

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

H.C.Əlibəyli

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Ə.B.Mehdiyev

Aparıcı təşkilat:

**Bakı Dövlət Universitetinin
«Azərbaycan tarixi» (humanitar
fakültələri üzrə) kafedrası**

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun nəzdində 5503.02 – “Vətən tarixi”, 5502.01 – “Ümumi tarix”, 5507.01 – “Beynəlxalq münasibətlər tarixi” və 5509.01– “Tarixşünaslıq, mənbəşünaslıq və tarixi tədqiqat üsulları” ixtisasları üzrə tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.161 Dissertasiya Şurasının “_30_”_09_ 2015-ci il tarixli iclasında saat ____ keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_”_ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru:

C.Ə.Bəhramov

I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir Azərbaycan milli tarixşünaslıq elmi qarşısında duran və tədqiqinə xüsusi ehtiyac duyulan problemlərdən biri də Azərbaycan Respublikasının enerji siyasəti, region və Avropa ölkələri iqtisadiyyatına integrasiya proseslərinin öyrənilməsi və bu proseslərin Qafqaz regionunda təhlükəsizlik problemlərinə təsiri məsələsidir. Sovet imperiyasının süqutu və Qafqaz regionunda yeni beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaranması və bu regionda Ermənistanın və onun himayədarlarının hərbi və siyasi təcavüz və təzyiqlərinə baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının həlledici siyasi sözsahibinə çevrilməsi, 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi" imzalandıqdan sonra istər Avropa, ABŞ və istərsə də region üçün xüsusi siyasi əhəmiyyət kəsb etməyə başladı.

Öz zəngin təbii enerji resursları ilə dünyanın aparıcı dövlətlərinin diqqət mərkəzində olan Azərbaycan Respublikasının 1993-cü ilin II yarısından başlayaraq milli mənafeələrinin təmin olunması istiqamətində apardığı siyasət bu regionda öz milli maraqları olduğunu elan edən bir sıra dövlətlərin ürəyincə deyildi. Buna görə də 1991-1995-ci illərdə Qafqaz regionu ölkələrində Azərbaycan Respublikası və Gürcüstanın ərazi bütövlüyünün pozulması, Dağlıq Qarabağ, Abxaziya və Cənubi Osetiyada erməni, abxaz və osetin separatizminin hərbi, siyasi və maliyyə cəhətdən gücləndirilməsi, bu regionda ümumi təhlükəsizliyin zəiflədilməsi və Azərbaycan Respublikasına beynəlxalq enerji lahiyələri reallaşdırmağa imkan verməmək məqsədi güdürdü. Bunun üçün Rusiya Federasiyasının kütləvi informasiya vasitələrində və təkcə bu ölkədə nəşr edilən "elmi ədəbiyyatda" Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının iqtisadi və strateji baxımdan əlverişli olmayan bir lahiyə kimi təqdim edilərək onun əleyhinə xüsusi təbliğat fasiləsiz olaraq aparılırdı. Bunun üçün müxtəlif əsassız iddialar ortaya atılır, Xəzər dənizinin hüquqi statusunun həll olunmaması məsələsi ön plana çəkilir və son nəticədə Azərbaycan Respublikasının təkbaşına sahilyanı dövlətlərin razılığı olmadan Xəzər dənizinin enerji resurslarından istifadə etmək hüququ olmadığı iddia olunurdu. Bütün bu və digər problemlərin tədqiqi və ictimaiyyətə çatdırılması elmi və siyasi aktuallıq kəsb edir.

Bu prosesdə Qafqaz regionunun geosiyasi vəziyyətinə, təhlükəsizlik problemlərinə və inkişaf perspektivlərinə təsir edən əsas amillərdən biri regiondakı enerji və karbohidrogen resurslarının təhlükəsiz şəraitdə istehsalı və təhlükəsiz marşrutlarla dünya bazarlarına nəql olunması məsələsi olmuşdur. Azərbaycan Respublikası həyata keçirdiyi enerji siyasəti nəticəsində dünyanın

enerji təhlükəsizliyinə töhfə verən aparıcı ölkələrdən birinə çevrilmiş, Qafqaz regionunda da integrasiya və əməkdaşlıq yolunda açar ölkə mövqeyi qazanmışdır. Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi neft strategiyası regionda təhlükəsiz mühitin formalaşmasına şərait yaratmışdır. Enerji təhlükəsizliyi konsepsiyasını regionda təmin edən Azərbaycan Respublikası, regional təhlükəsizlik kompleksinin də formalaşması istiqamətində uğurlu neft strategiyası həyata keçirtmişdir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin ciddi söyləri nəticəsində ərsəyə gələn Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası 1994-cü ildə imzalanan "Əsrin müqaviləsi" ilə başlamış, sürətlə ildən-ilə inkişaf edərək günümüzdə qədr ölkənin və regionun inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev müsahibələrinin birində milli neft strategiyası işini belə qiymətləndirmişdir: "Mən neft strategiyasını yaratdım və bunu həyata keçirirəm. Axı bilirəm ki, neft sənayesi nədir. Mən Azərbaycan neft sənayesi ilə 40 il məşğul olmuşam... Mən bilirəm ki, nə lazımdır. Bilirdim ki, bizim bundan başqa yolumuz yoxdur¹." Neft müqavilələrinin imzalanması, neft boru kəmərlərinin diversifikasiyasının təmin edilməsi ilə birlikdə enerji təhlükəsizliyinin konseptual problemləri Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasında da öz əksini tapmış və regionlaşma üçün bir baza təşkil etmişdir.

1994-cü ildə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Ermənistanla Azərbaycan Respublikası arasında imzalanan atəşkəs rejimi haqqında "Bişkek protokolu"nun "Əsrin müqaviləsi" ilə eyni ildə imzalanması təsadüfi hadisə deyildir. Bu tarixdən etibarən Azərbaycan Respublikasının neft və təhlükəsizlik siyasəti paralel şəkildə cərəyan etmişdir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin balanslaşdırılmış siyasəti nəticəsində regionda sabitlik təmin edilmiş, Azərbaycan Respublikasının bütün sektorlarda inkişafına şərait yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi neft strategiyasının regionlaşma prosesinə müvafiq təhlükəsizlik və əməkdaşlıq çərçivəsində tədqiq edilməsi həm elmi-tarixi, həm də praktik siyasət baxımından aktualdır².

Azərbaycan Respublikası statistik məlumatlara görə 1991-2008-ci illər arasında SSRİ-nin dağılmasıyla müstəqilliyini əldə etmiş olan Cənubi Qafqaz ölkələri arasında ən yaxşı iqtisadi nəticələrə malik olan ölkə olmuşdur³. Əlbəttə, bu iqtisadi inkişafda neft gəlirləri və uğurlu neft strategiyası əsas amil olmuşdur.

¹ Mahmudov Y. Heydər Əliyev. II cild. Bakı: Turxan NPB, 2013, s. 305.

² Зенькович Н.А. Ильхам Алиев. Взгляд из Москвы. Москва: Яуза, Эксмо, 2008, с. 127-132. , Насиёв İ. Heydər Əliyev siyasəti: tarixdə və günümüzdə. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2013, s. 270.

³ Aras O.N., Süleymanov E. Azərbaycan İqtisadiyyatı. Bakı: Şərq-Qərb mətbəəsi, 2010, s. 30.

Xarici investisiyalar və regiondakı iqtisadi integrasiya baxımından da Azərbaycan, Qafqazda lider mövqeyində çıxış edir.

İlk olaraq Azərbaycan Respublikası, ölkə daxilindəki təhlükəsizliyi təminat altına alaraq enerji təhlükəsizliyi strategiyasını formalaşdırmışdır. Beynəlxalq arenada və regional müstəvidə Ermənistanın hər tərəfli təcavüzünə məruz qalan Azərbaycan üçün daxili və xarici siyasətində neft amilinin rolu böyükdür. Ermənistan, regionda dövlət dəstəklili terroru həyata keçirərək regional əməkdaşlığın inkişafına maneə olmuşdur. Bununla birlikdə, dünyanın mərkəzi yerlərinə yayılan ermənilərin lobbicilik siyasətləri nəticəsində Azərbaycan haqqında dezinformasiya formalaşdırılmışdır. Həm daxilə, həm də xaricə çətin vəziyyətdə buraxılan Azərbaycan üçün neft xarici siyasətin də əsas vasitəsinə çevrilmişdir. Regional integrasiyanın və əməkdaşlığın formalaşması üçün Ermənistanın "Böyük Ermənistan xəyalına" əsaslanan ütopik siyasətlərindən əl çəkməsi və Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll olunması əsas şərtidir. Problemin araşdırılmasının aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri də bu məsələnin beynəlxalq hüquq prinsiplərinə də xidmət göstərməsidir.

Tədqiq olunan dövr ərzində, 1991-2008-ci illər arasında neft strategiyasını mərhələli şəkildə uğurla həyata keçirən Azərbaycan Respublikası, regional integrasiya və xüsusilə də Qafqaz regionunda əməkdaşlıq çərçivəsində uğurlu xarici siyasət kursu həyata keçirtmişdir. Azərbaycan hökuməti, nefti lobbicilikdə vasitə kimi istifadə edərək Azərbaycan xalqının həqiqətlərinin dünyaya çatdırılmasına səy göstərmişdir. Azərbaycan dövləti öz neftini bir vasitə olaraq istifadə edərək regionda marağı olan ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar üçün regionu cazibə mərkəzinə çevirmişdir. Bununla da neft, Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin əsas vasitəsinə çevrilərək strateji məhsul xüsusiyyəti daşmışdır. Əsası Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası çərçivəsində həyata keçirilən regional və qlobal siyasət, daha sonra xalqın böyük dəstəyi ilə hakimiyyətə gələn İlham Əliyev dövründə də sürətlə və əzimkarlıqla davam etdirilmişdir¹.

Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi neft strategiyası Qafqazdakı təhlükəsizlik problemlərini də müzakirə obyektinə çevirmiş və regional problemlərin həlli istiqamətindəki çalışmalara müsbət təsir göstərmişdir. Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi neft strategiyasının enerji təhlükəsizliyi konsepsiyasına müvafiq olaraq regional təhlükəsizlik və əməkdaşlıq çərçivəsində tədqiq edilməsi elmi, tarixi və siyasi baxımdan

¹Hacıyev İ. Heydər Əliyev siyasəti: tarixdə və günümüzdə. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2013, s. 270., Зенькович Н.А. Ильхам Алиев. Взгляд из Москвы. Москва: Яуза, Эксмо, 2008, с. 127-132.

aktualdır.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra üzləşdiyi problemlər, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtması ilə birlikdə öz həllini tapmış, ölkənin hərtərəfli inkişafı təmin edilmişdir. 1994-cü ildən etibarən əsası Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası bugünədək sistemli şəkildə inkişaf etmişdir. 2006-cı ildə Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə Azərbaycan neftinin Aralıq dənizinə çatdırılması sonrakı illərdə də yeni lahiyələrin reallaşmasına şərait yaratdı. “Əsrin proyektı” və ya “XXI əsrin İpək yolu” kimi adlandırılan bu lahiyə, Azərbaycan neft strategiyasının da uğurlu nəticəsi idi. Bu kontekstdə dissertasiya işinin xronoloji çərçivəsi onun vəzifələri ilə müəyyənləşir və 1991-2008-ci illəri əhatə edir. Bu xronoloji çərçivə Azərbaycan neft strategiyasının inkişaf tarixinin öyrənilməsinə və regional təsir dairəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Tədqiq edilən xronoloji çərçivə Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının regional təhlükəsizlik və əməkdaşlıq kontekstində ümumi inkişaf dinamikasını öyrənməyə, analizlər aparmağa, ümumi istiqamətləri müəyyənləşdirməyə, Qafqaz regionundakı təhlükəsizlik problemlərinin həlli üçün müvafiq nəticələr çıxartmağa və regional integrasiya istiqamətində inkişaf perspektivlərini proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Dissertasiyanın mövzusu enerji təhlükəsizliyi və regional təhlükəsizlik bazasında tədqiq edilmiş, Azərbaycan dilində olan ədəbiyyatlarla yanaşı türk, ingilis, fransız və rus dillərində olan nəşrlər və məqalələr sisteməlik şəkildə tədqiqatın işinə cəlb edilmiş, öyrənilmiş və təhlil olunaraq mövzunun bütövlüyü təmin edilmişdir. Dissertasiyanın ümumi nəticəyə gəlməsinə dəyərli azərbaycanlı alimlərin əsərləri xüsusi töhfə vermişdir.

Mövzunun işlənilməsi tarixi proseslər çərçivəsində öyrənilməsinə görə, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra diplomatik, siyasi və iqtisadi inkişaf tarixi dissertasiyanı zənginləşdirmişdir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti və problemin görkəmli tədqiqatçısı olan cənab İlham Əliyevin əsərlərində¹ Azərbaycan Respublikasının neft diplomatiyası tarixi faktlara əsaslanaraq təhlil edilmiş və neftin siyasi proseslərə təsiri çərçivəsində praktik təkliflər irəli sürülmüşdür. Azərbaycan Respublikasının

¹ Əliyev İ. Azərbaycanın neft diplomatiyası. Bakı, 2009, 190 s., Əliyev İ. İnkişaf – məqsədimizdir. İkinci kitab, Oktyabr 2004-Fevral 2004. Bakı: Azər nəşr, 2009, 432 s., Əliyev İ., Muradverdiyev A. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1997, 78 s., Алиев Н. Нефть и нефтяной фактор в экономике Азербайджана в XXI веке. Баку: Letterpress, 2010, 244 с.

prezidenti cənab İlham Əliyevin "Каспийская нефть Азербайджана" əsəri xüsusi elmi və siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Əsər Xəzər neftinin tarixinə həsr olunmuşdur və burada 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi" imzalandıqdan sonra 2003-cü ilə qədər onun reallaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər, qəbul olunan dövlət sənədləri və onların icrası məsələləri geniş şəkildə təhlil olunmuşdur¹.

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun nəşri olan yeddi cildlik "Azərbaycan tarixi" əsərinin VII cildi² müstəqillikdən sonra Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasını və siyasi-iqtisadi proseslərin öyrənilməsi üçün çox mühüm ədəbiyyatlardan biri kimi mövzunun milli mənafeələrimizə uyğun öyrənilməsinə töhfə vermişdir.

Azərbaycan tarixinin inkişaf prosesinin öyrənilməsi baxımından AMEA müxbir üzvü, professor Yaqub Mahmudovun tədqiqatları əhəmiyyət kəsb edir. Yaqub Mahmudovun "Heydər Əliyevin ideyalarının zəfər yürüşü" əsərində Azərbaycan tarixinin əsas istiqamətləri mərhələli şəkildə verilmişdir. Yaqub Mahmudov bu əsərdə Heydər Əliyevin məhz özünün neft strategiyası ilə tarix boyu Cənubi Qafqazda üstünlüyü əldə saxlamaq üçün daim "erməni kartı"ndan istifadə edən qüvvələrə qalib gəldiyini, dahi siyasətçinin neft strategiyasının "erməni kartı"na qalib gəldiyini və bunun da əslində bir istiqamət kimi Azərbaycan diplomatiya tarixində yeni kəşf olduğunu faktlarla göstərir³. Yaqub Mahmudovun əsərləri Azərbaycan tarixini diplomatiya aspektindən öyrənməyə imkan verir. Əsərlərdə müəllifi Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev olan neft siyasətinin region üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğu vurğulanır⁴.

Akademik Ramiz Mehdiyevin "Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə" əsərində Azərbaycanın qloballaşan dünyadakı rolu və qarşılıqlı iqtisadi asılılıq nəzəriyyəsi işlənmişdir⁵. Eyni zamanda akademik R.Mehdiyevin "Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti" əsəri vasitəsilə milli dövlətçiliyin qurulması istiqamətində modernləşmənin mərhələləri öyrənilmişdir⁶. Bu nəzəriyyə dissertasiyanın fəlsəfi bazasına töhfə vermişdir.

¹ Алиев И. Каспийская нефть Азербайджана. Москва: Известия, 2003, 712 с.

² Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VII cild (1941-2002-ci illər). red. Tahir Qaffarov, Bakı: Elm, 2008, 608 s.

³ Mahmudov Y. Heydər Əliyev ideyalarının zəfər yürüşü. Bakı: Təhsil, 2011, s. 113-117.

⁴ Mahmudov Y. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2005, s. 112., Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı: Təhsil, 2005, 380 s.

⁵ Mehdiyev R. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə, yanvar 2002-dekabr 2006. Bakı: XXI-yeni nəşrlər evi, 2006, 671 s.

⁶ Mehdiyev R. Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti. Bakı: Şərq-qərb, 2008, 216 s.

Akademik İsmayıl Hacıyevin əsəri¹, Heydər Əliyev düşüncəsinin dövlətçilik tariximiz baxımından düzgün öyrənilməsinə imkan verir. Heydər Əliyevin sadəcə Azərbaycan Respublikası üçün deyil, bütün region üçün dahi bir şəxsiyyət, dəyər olduğu geniş təhlil olunur. Bu əsər, regional əməkdaşlığın tədqiq edilməsində Heydər Əliyevin rolunun öyrənilməsinə şərait yaradır.

Musa Qasımlının “Heydər Əliyev-istiqlala gedən yol (1969-1987-ci illər)” əsərində Azərbaycan neft strategiyasının banisi olan Heydər Əliyevin siyasi təcrübəsinin Azərbaycan Respublikasının inkişafındakı rolu müzakirə obyektinə çevrilmişdir². Bu əsər, Heydər Əliyev irsinin ətraflı öyrənilməsinə şərait yaradır.

İradə Hüseynovanın “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu” əsərində Heydər Əliyevin Azərbaycanın siyasi tarixindəki rolu geniş təhlil edilmişdir³. Heydər Əliyev dövrünün düzgün və ətraflı öyrənilməsi baxımından professor İ. Hüseynovanın bu əsəri ilə yanaşı bir neçə məqaləsindən dissertasiyada geniş istifadə olunmuş, tədqiqatın tarixi və milli bazası təmin edilmişdir.

Rövşən Novruzoglundun "Azərbaycan neft strategiyası xarici kəşfiyyatın maraq dairəsində və milli təhlükəsizliyimiz" əsərində, regional və global güclərin Azərbaycan nefti ilə əlaqəli strategiyaları faktlarla göstərilərək Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası milli təhlükəsizliyimiz kontekstində tədqiq edilmişdir⁴. Neftin milli təhlükəsizliyə təsirinin öyrənilməsi baxımından bu əsər əhəmiyyət kəsb edir.

1991-2008-ci illər arasındakı tarixi çərçivədə tədqiq edilən dissertasiya mövzusu iki mərhələdə araşdırılmışdır. İlk mərhələdə, Azərbaycan neft strategiyasının formalaşması, tarixi inkişaf perspektivi və əsas istiqamətləri öyrənilmişdir. Azərbaycan neft strategiyasının əsas istiqamətlərini və iqtisadi töhfəsini tədqiq etmə baxımından akademik Azad Mirzəcanzadənin əsərləri də əhəmiyyətli yeri tutur. Akademik A. Mirzəcanzadənin əsərlərində⁵ enerjinin region kontekstində analizləri aparılaraq iqtisadi töhfəsi təhlil olunur. Bu əsərlər iqtisadi bazada enerjinin milli maraqlarımız çərçivəsində öyrənilməsinə şərait yaratmışdır.

Enerji siyasətini öyrənmə baxımından Elşən Hacızadənin əsərləri də

¹ Hacıyev İ. Heydər Əliyev siyasəti: tarixdə və günümüzdə. Naxçıvan: “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2013, 296 s.

² Qasımlı M. Heydər Əliyev-istiqlala gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 608 s.

³ Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı: Təhsil, 2004, 472 s.

⁴ Novruzoglu R. Azərbaycan neft strategiyası xarici kəşfiyyatın maraq dairəsində və milli təhlükəsizliyimiz. Bakı: Qanun, 2001, 468 s.

⁵ Мирзэджанзаде А.Х., Н.А.Алиев, Х.Б.Юсифзаде, Т.Ш.Салаватов, А.Ч.Шейдаев. Фрагменты разработки нефтегазовых месторождений. Баку: Издательство ЭЛМ, 1997, 408 с., Мирзэджанзаде А.Х., Султанов Ч.А. Этюды нефтяной концепции Азербайджана, Баку, 1994, 100 с.

mühüm yeri tutur. Bu əsərlərdə¹, Azərbaycan iqtisadiyyatında enejinin rolu və enerji strukturlarının modernizasiyası ətraflı təhlil edilərək praktik təkliflər irəli sürülmüşdür.

Çapay Sultanovun əsərlərində² neftin qlobal siyasi təsir dairəsi verilmiş və neftdən həm siyasi həm də iqtisadi baxımdan düzgün istifadənin ölkənin rifahına gətirəcəyi faktlarla sübut olunaraq maraqlı təkliflər irəli sürülmüşdür. Azərbaycanın müstəqillik tarixində yaşadığı problemlər, Ermənistan-Azərbaycan münasıqşəsinin əsl səbəbləri və xarici ölkələrin Qafqaz regionundakı maraqları ilə birlikdə Azərbaycan əleyhinə həyata keçirdikləri siyasətlər müəllifin əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Əli Həsənovun əsərlərində³ Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi qlobal təhlükəsizlik amilləri ilə müqayisəli şəkildə işlənilmiş, enerji təhlükəsizliyi kontekstində Xəzər neftinin rolu və regional siyasətə təsiri ətraflı təhlil edilmişdir. Müəllif Qafqaz regionunda müxtəlif güclərin siyasətlərinin kəsişmələrini göstərərək Azərbaycanın iki tərəfli və çox tərəfli münasıbətlərində qurduğu balans siyasətini işləyərək regionun təhlükəsizliyi üçün Ermənistanın separatçı siyasətlərini ifşa edir. Ə.Həsənovun tədqiqatları Azərbaycan Respublikasının neft siyasətini və xarici siyasət kursunun prioritet məsələlərini enerji təhlükəsizliyi kontekstində öyrənilməsi baxımından çox əhəmiyyətli mənbələrdən birini təşkil etmiş, dissertasiyada geniş istifadə olunmuşdur.

Ərəstun Mehdiyevin "Əsrin müqaviləsi": Azərbaycan neft strategiyasının təməl daşı" əsərində "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanmasını şərtləndirən amillər, Azərbaycan hökuməti ilə xarici ölkələrin şirkətləri arasında aparılan danışıqlar prosesinin mərhələləri və tərəflərin mövqelərinin uzlaşdırılması sahəsində meydana çıxan problemlər, Azərbaycan Respublikasının regiondakı müxtəlif geosiyasi maraqlarının tarazlaşdırılması və öz mənafeələrini qorumaq üçün göstərdiyi səylər, habelə müqavilənin əsas müddəaları sistemli şəkildə təhlil edilmişdir⁴.

¹ Hacızadə E.M. Energetik kompleks yeni islahatlar ərafəsində, Bakı: Elm, 2000, 257 s., Hacızadə E.M, Paşayev T.Ə. Neft-qaz sənayesində yeni bazar mexanizmlərinin formalaşdırılması istiqamətləri. Bakı: Elm, 2000, 200 s., Hacızadə E.M. Azərbaycanın quruda neftqazçıxarma kompleksində iqtisadi islahatlar və səmərəlilik problemləri. Bakı: Elm, 1998, 144 s.

² Султанов Ч. А. Нашествие (вторая книга). Баку: Нафта-пресс, 2004, 562 с., Султанов Ч. А. Нашествие (первая книга). Баку, 2004, 596 с., Султанов Ч.А. Нефть (I том). Баку: Нафта-Пресс, 2000, 278 с.

³ Həsənov Ə. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı: Letterpress nəşriyyat evi, 2011, 440 s., Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasıbətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti (dərslik). Bakı: Azərbaycan, 2005, 752 s.

⁴ Mehdiyev Ə. "Əsrin müqaviləsi": Azərbaycan neft strategiyasının təməl daşı. Bakı, 2014, 245 s.

Cəbi Bəhramovun əsərləri ¹ Azərbaycan neftinin tarixi proseslər çərçivəsində obyektiv öyrənilməsinə imkan verir. Bu əsərlərdə Azərbaycan neftinin çox maraqlı, əsasən də ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb edən hadisələrlə zəngin tarixindən bəhs olunmaqla birlikdə, Azərbaycanın neft tarixinin ölkəmizin və xalqımızın taleyi ilə sıx bağlı olduğu faktlarla sübut edilir. C.Bəhramovun dəyərli əsərləri Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının tarixi və siyasi baxımından öyrənilməsinə töhfə vermişdir.

Tədqiqatın ikinci mərhələsində isə, Qafqaz regionundakı təhlükəsizlik problemləri tədqiq edilərək Azərbaycan neft strategiyasının enerji təhlükəsizliyi çərçivəsində regional təhlükəsizliyə töhfəsi öyrənilmişdir. Bu mövzuda da, azərbaycanlı alimlərin qiymətli əsərlərinə müraciət edilmişdir.

Qafqaz regionundakı münaqişələrin öyrənilməsində və əməkdaşlıq perspektivlərinin tədqiq edilməsində tarix üzrə elmlər doktoru İradə Bağirovanın qiymətli əsərləri mühüm rol oynamışdır. Bu əsərlərdə ² Qafqaz regionundakı təhlükəsizliyi təhdid edən amillər göstərilməklə, Ermənistanın regionla əlaqəli siyasətləri tənqid edilir. Müəllif Cənubi Qafqaz regionunda integrasiya prosesinə təhlükəsizlik sferasında yanaşaraq, regionda əməkdaşlıq üçün maraqlı təkliflər irəli sürür.

Elman Nəsirovun əsərlərində ³ ABŞ-ın qlobal siyasəti dövrlərə görə ətraflı təhlil edilərək ABŞ-Azərbaycan münasibətləri tarixi proseslər çərçivəsində tədqiq edilmişdir. Müəllifin əsərlərində ABŞ-ın regionla əlaqəli ikili siyasətləri yaxın tariximizdəki faktlara əsaslanaraq göstərilmiş, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində ABŞ-ın rolu, terrorizmə qarşı mübarizə çərçivəsində ABŞ siyasətinin dəyişilməsi və gələcək perspektivlər öz əksini tapmışdır.

¹ Bəhramov C. Azərbaycan Respublikasının neft siyasəti / Red. Yaqub Mahmudov. Heydər Əliyev. iki cildə, 2-cild, Bakı: Turxan NPB, 2013, 704 s., Bəhramov C. Xəzər, neft və onların Azərbaycanın siyasi tarixində rolu // Azərbaycan neft sənayesi tarixinə dair Birinci beynəlxalq konfransının materialları, Bakı, 7 iyun 1996, s. 68-75., Azərbaycan nefti. Bakı: ARDNŞ, 2010, 354 s., Bəhramov J. The oil strategy of the Republic of Azerbaijan and the Russian Federation's policy on the south Caucasus // The Caucasus and the world, №17, Tbilisi, 2014, p. 36-42.

² Bağirova İ. А Кавказский Сейм: несостоявшееся объединение Центрального Кавказа // Кавказ и глобализация, №2, том 2, 2008, с. 140- 150., Bağirova İ. История и перспективы конфликтов, идентичности и интеграции на Центральном Кавказе // Кавказ & Глобализация, Том 6, 2012, с. 153-160., Bağirova İ. Интеграционные процессы на Южном Кавказе и политика великих держав в исторической ретроспективе XX века // Кавказ и глобализация, №2, том 1, 2007, с. 102-113.

³ Nəsirov E. ABŞ və dünya 11 Sentyabrdan sonra. Bakı: Bakı Universiteti, Adiloğlu, 2003, 262 s., Nəsirov E. ABŞ-ın Əfqanıstan strategiyası (2006-2010-cu illər) // Diplomatiya Aləmi, №28, 2010, s. 79-85., Nəsirov E. Azərbaycan-ABŞ münasibətləri (1991-1997-ci illər). Bakı: Qanun nəşriyyatı, 1998, 136 s.

Emin Şıxəliyevin əsərlərində ¹ Qafqaz regionunda qonşu dövlətlər arasında gedən mübarizələr təhlil edilərək erməni faktorunun siyasətlərə təsiri maraqlı məlumatlarla işıqlandırılır. Müəllifin əsərlərində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ətraflı tədqiq edilmiş, xüsusilə də sivilizasiyalararası münasibətlər kontekstində erməni separatizminin reallıqları fakatlarla sübut edilir.

Turab Qurbanovun fransız dilində nəşr olunan tədqiqatı² da Azərbaycan neft strategiyasının regional əməkdaşlıq çərçivəsində öyrənilməsinə fürsət yaradır. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində neft amili və Xəzər neftinin regiona təsiri müəllifin əsərində öz əksini tapmışdır.

Tarix elmləri doktoru Pərvin Darabadinin əsərində³ Qafqaz regionundakı geosiyasi mübarizələr ətraflı tədqiq edilərək əməli təkliflər irəli sürülür. Xəzər neftini geosiyasi dayaq nöqtəsi kimi göstərən müəllif Azərbaycanla əlaqəli siyasətlərin neft çərçivəsində formalaşacağını bildirir.

Türk alimlərindən Osman N.Arasın tədqiqatı ⁴ Azərbaycanın Xəzər strategiyasının geniş öyrənilməsi baxımından önəmli əsərdir. Əsərdə Xəzər dənizindəki neft müqavilələri Azərbaycan iqtisadiyyatı baza götürülərək iqtisadi çərçivədə geniş təhlil olunur. ABŞ-ın, Rusiya Federasiyasının, Türkiyənin, İranın və müxtəlif güclərin Xəzər dənizindəki iqtisadi maraqları göstərilərək Azərbaycan neft strategiyasının Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına təsiri, neftdən gələn gəlirlərin iqtisadiyyatın digər sektorlarına təsiri göstərilir.

Raif Qaradağın əsərində⁵ neftin əhəmiyyəti və dünya siyasətinə təsiri ətraflı işlənmiş və imperialist məqsədli siyasət yürüdən dövlətlərin neft uğrunda apardıqları amansız mübarizə geniş təhlil edilmişdir. Müəllifin əsərində neft şirkətlərinin neftlə zəngin olan regionlarda siyasətə təsiri öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın nəzəri çərçivəsinin öyrənilməsində xarici ölkələrin alimlərinin tədqiqatlarının da müəyyən rolu olmuşdur. Hal-hazırda Türkiyə Respublikasının Baş Naziri olan professor Əhməd Davutoğlunun əsəri⁶ regionda gedən geosiyasi mübarizələrin Türkiyə simasında öyrənilməsinə şərait yaratmışdır. Əsərdə Türkiyə xarici siyasətinin prioritet məsələləri və Qafqaz regionunun türk xarici

¹ Şıxəliyev E.A. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi sivilizasiyalararası münasibətlər kontekstində. Bakı: "Elm və təhsil", 2011, 324 s., Şıxəliyev E. A. Kafkasya jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye rekabetleri ve ermeni faktörü. Ankara: Naturel yayınları, 2004, 378 s.

² Gurbanov T. Le pétrole de la Caspienne et la politique extérieure de l'Azerbaïdjan: Tome 1 - Questions économiques et juridiques. Paris: L'harmattan, 2007, 304 p.

³ Дарабади П. Кавказ и Каспий в мировой истории и геополитике XXI века. Москва: Вест мир, 2010, 216 с.

⁴ Aras O.N. Azərbaycan'ın Həzər ekonomisi və stratejisi. İstanbul: Der yayınları, 2001, 298 s.

⁵ Qaradağ R. Neft fırtınası. Bakı: Qanun, 2009, 256 s.

⁶ Davutoğlu A. Stratejik derinlik. İstanbul: Küre yayınları, 2001, 584 s.

siyasətindəki rolu göstərilərək müasir dövrümüzdə Türkiyənin geosiyasi rəqabət üstünlüyünün əsasları nəzəriyyələrlə təhlil edilir. Türkiyənin Qafqaz dövlətlərinə istiqamətlənən maraqlarının öyrənilməsi baxımından bu əsər xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Aleksandr Duqinin monoqrafiyası ¹ da rus baxışıyla Avrasiya regionundakı regional siyasətin öyrənilməsinə töhfə vermişdir. Avrasiyacılıq siyasətinin Qafqaz regionu üçün fəsadlarının öyrənilməsi və Rusiyanın müasir dövrümüzdəki imperialist siyasətlərini göstərməsi baxımından Duqinin əsərləri əhəmiyyət kəsb edir. Qafqaz regionunda təhlükəli şəraitin formalaşmasında rolu olan Rusiyanın geosiyasi mübarizəsi və regiondakı mənafeləri əsərdə öz əksini tapmışdır.

Zbigneq Bjezinskinin əsərlərində ² ABŞ-ın qlobal siyasəti və qlobal enerji təhlükəsizliyi çərçivəsində regional təhlükəsizliyin əsası müzakirə olunmuşdur. Qafqaz regionunda maraqları olan ABŞ-ın imperialist siyasətlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi baxımından bu əsər əhəmiyyət kəsb edir. Yəni, Ariel Kohenin əsərlərində ³ ABŞ-ın Qafqaz regionu ilə bağlı siyasətləri geniş təhlil edilmişdir. Samuel Lussakin əsərlərində ⁴ enerjinin qlobal geosiyasətdə əhəmiyyəti güclü dövlətlərin və transmilli korporasiyaların strategiyaları kontekstində geniş təhlil edilmişdir. Bu əsərlərdə xüsusilə də Avropa İttifaqının Qafqaz strategiyası enerji təhlükəsizliyi çərçivəsində araşdırılmışdır.

Barri Buzanın əsərlərində ⁵ regional təhlükəsizliyin konseptual problemləri ətraflı təhlil olunur. Regional təhlükəsizlik mexanizmləri və integrasiya modellərinin nəzəri əsasları dissertasiyanın da nəzəri bazasının formalaşmasına şərait yaratmışdır.

Tədqiqatın mənbə bazası. Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının formalaşması, inkişafı, xarici siyasətə təsir vasitəsi kimi istifadə olunması və regional müstəvidə təsir mexanizmasına çevrilməsi Azərbaycan

¹ Дугин А. Основы Евразийства. Москва: Арктогея Центр, 2002, 800 с., Дугин А. Основы геополитики: геополитическое будущее России : мыслить пространством. Москва: Арктогея-Центр, 2000, 924 с.

² Bjezinski Z.K. Böyük şahmat taxtası. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2011, 328 s., Brzezinski Z. The Caucasus and new geo-political realities: how the west can support the region? // Azerbaijan International, №5.2, Summer 1997, p. 42-45.

³ Cohen A. U.S. Policy in the Caucasus and Central Asia: building a new "Silk Road" to economic prosperity // The Heritage Foundation, 24 July 1997., Cohen A. Europe's strategic dependence on Russian energy // Backround: The Heritage Foundation, №2083, 5 November 2007, p. 1-13.

⁴ Lussac S. Géopolitique du Caucase: au carrefour énergétique de l'Europe de l'ouest. Paris: Editions TECHNIP, 2010, 186 p., Lussac S. The state as a (oil) company? The political economy of Azerbaijan. GARNET working paper, №74/10, February 2010, p. 1-44.

⁵ Buzan B. People, states and fear: an agenda for international security studies in the post cold war era. ECPR classics series: European Consortium for Political Research Press, 2008, 311 p., Buzan B., Ole W. Regions and Powers: the structure of international security. Cambridge: Cambridge University press, 2003, 564 p.

xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Mövzunun tədqiq edilməsində Azərbaycan reallıqlarını dünya ictimaiyyətinə hər fürsətdə çatdıran, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yollarla ədalətli həllinə üstünlük verən, Azərbaycan neft strategiyasını Azərbaycan Respublikasının maraqlarına və gələcəyini düşünərək formalaşdıran və regionda integratif siyasət aparan Heydər Əliyevin müxtəlif səciyyəli görüşlərdəki çıxışlarını, bəyanatlarını, nitqlərini, müsahibələrini və məktublarını özündə əks etdirən "Müstəqilliyimiz Əbədidir" çoxcildlik külliyyatı ¹ mövzunun öyrənilməsində önəmli mənbələrdən birini təşkil etmişdir. Heydər Əliyev siyasətinin davamçısı olan cənab İlham Əliyevin çıxışlarını, nitqlərini, bəyanatlarını, müsahibələrini, məktublarını müraciətlərini və fərmanlarını özündə əks etdirən "İnkişaf məqsədimizdir" çoxcildliyi ² də mövzunun öyrənilməsində əsas mənbə olmuşdur. Bu materiallar həm Azərbaycan neft strategiyasının tədqiq edilməsində, həm də regional və qlobal siyasətin təsir dairəsinin obyektiv öyrənilməsində ən əsas mənbədir.

Azərbaycan dilindəki mənbələr çərçivəsində, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi nəzdindəki geniş elektron kitabxanadan, Heydər Əliyev irsinin araşdırılması çərçivəsində təşkil olunan elektron bazadan, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin rəsmi materiallarından, BP-nin elektron sənədlərindən, Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin hesabatlarından, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının illik hesabatlarından, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası sənədindən, Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyasından dissertasiyada geniş istifadə olunmuşdur. Bununla yanaşı yerli və beynəlxalq nüfuzlu dövrü mətbuat orqanlarının məlumatları dissertasiyanın tədqiq olunmasına köməklik göstərmişdir.

Dissertasiyada istifadə olunan mənbələr qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrlə, tədqiqatın predmeti əsasında işə cəlb edilmişdir. Dissertasiya işi Azərbaycan, türk, ingilis, fransız və rus dillərindəki mövcud olan mənbələr əsasında öyrənilərək tədqiq edilmişdir. Problemin dərinədən öyrənilməsi baxımından bu dillərdəki ən əhəmiyyətli mənbələr kompleks şəkildə müqayisəli olaraq dissertasiyada istifadə olunmuş, mövzunun bütünlüyü təmin edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında dərc olunan elmi jurnallardan və kitablardan, qəzet materiallarından, neft şirkətlərinin arxiv sənədlərindən, beynəlxalq təşkilatların hesabatlarından və arxiv materiallarından, Avropa İttifaqının rəsmi

¹ Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çoxcildlik. Bakı: Azər nəşr, 1997-2013.

² Əliyev İ. İnkişaf - məqsədimizdir. Çoxcildlik. Bakı: Azər nəşr, 2008-2015.

sənədlərindən, ABŞ Dövlət Departamentinin rəsmi materiallarından dissertasiyada geniş istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi 1991-2008-ci illər arasındakı tarixi proseslər çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının əsas istiqamətlərini enerji təhlükəsizliyi nəzəriyyəsinə müvafiq araşdırmaq, Qafqaz regionunda təhlükəsizliyi təhdid edən amilləri regional təhlükəsizlik kontekstində müəyyənləşdirmək və Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi neft strategiyasının Qafqaz regionundakı təhlükəsizlik problemlərinə töhfəsini regionlaşma prosesi çərçivəsində kompleks şəkildə tədqiq edilməsindən ibarətdir. Tədqiqatın əsas məqsədinə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- Regional əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsində və regional təhlükəsizlik problemlərinin həlli prosesində neftin rolunun müəyyənləşdirilməsi;
- Dissertasiyanın nəzəri mənada bazasını təşkil edəcək regional təhlükəsizlik mexanizmlərinin Qafqaz regionuna müvafiq təhlil edilməsi;
- 1991-2008 tarixləri arasında Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının mərhələlərini enerji təhlükəsizliyi kontekstində araşdırmaq;
- Qlobal və regional güclərin (Rusiya, ABŞ, Al, İran, Türkiyə) Qafqaz regionu ilə əlaqəli strategiyalarının müqayisəli təhlil edilməsi;
- Enerji marşrutlarının diversifikasiyası çərçivəsində Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin rolunun təhlil edilməsi;
- Azərbaycan xarici siyasətində ulu öndər Heydər Əliyevin banisi olduğu neft strategiyasının rolunun müəyyənləşdirilməsi;
- Qafqaz regionunda təhlükəsizliyi təhdid edən amillərin tədqiq edilərək regional təhlükəsizlik çərçivəsində təhlil edilməsi;
- Ermənistanın “dövlət dəstəqli terrorizmi” və işğalçılıq siyasətinin Qafqaz regionunda təhlükəsizliyə birbaşa təhdid olduğunun aşkar edilməsi;
- Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin zəruriliyinin şərh edilməsi;
- Regionlaşma prosesi kontekstində Qafqaz regionunda əməkdaşlıq və integrasiya perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi və Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası çərçivəsində həyata keçirdiyi layihələrin regiondakı təhlükəsizlik problemlərinə təsirinin təhlil edilməsi və əməli təkliflərin irəli sürülməsi.

Dissertasiya işinin metodoloji əsası. Dissertasiyanın tədqiqi zamanı tarixi proseslər çərçivəsində xronoloji, müqayisəli siyasi təhlil, müqayisəli-tarixi prioritet təşkil edən mənbələrin təsviri metodlarından istifadə edilmişdir. Dissertasiyada əsas etibarilə deskriptiv metodlardan istifadə edilərək proqnozlar

verilmişdir. Dissertasiyada obyektivliyin təmin olunması istiqamətində kompleks olaraq müxtəlif dillərdəki mənbələrdən dissertasiyanın məqsədinə müvafiq olaraq istifadə edilmişdir. Konseptual problemlərdə nəzəri əsaslar təmin edilərək şərh, təhlil və ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində elmi yenilik kimi müdafiəyə çıxarılan müddəalar aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası enerji təhlükəsizliyi və regional təhlükəsizlik nəzəriyyələri əsasında təhlil edilərək sistemli şəkildə geniş miqyasda və fərdi yanaşma üslubunda tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

- Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli prosesində Azərbaycan neft strategiyasının rolu regionlaşma prosesi nəzəriyyəsi əsasında müqayisəli təhlil edilmiş, əməli təkliflər irəli sürülmüşdür.

- Xəzər hövzəsindəki təhlükəsizlik problemlərinin Qafqaz regionunda da təhlükəsizliyə təhdid olduğu aşkar edilmiş, problemlərin həlli istiqamətində təkliflər irəli sürülmüşdür.

- Qafqaz regionunda təhlükəsizliyi təhdid edən əsas amil kimi Ermənistan dövlətinin dövlət dəstəklili terrorizmi və erməni diasporasının regiondakı fəaliyyətləri təhlil edilmişdir.

- Vətən tarixşünaslığında regional əməkdaşlıq istiqamətində regionlaşma prosesi Qafqazdakı təhlükəsizlik problemlərinə qarşı kimi təqdim edilərək müqayisəli təhlillər aparılmışdır.

- Dissertasiyanın tədqiq edilməsində xarici dillərdə olan ədəbiyyatlardan geniş istifadə olunmuşdur. Xüsusilə fransız dilində olan ədəbiyyatlardakı fakt və materialların böyük əksəriyyətinin Azərbaycanda elmi dövriyyəyə ilk dəfə təqdim edildiyi müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır. Dissertasiya işinin nəticələri və əsas müddəaları çərçivəsində nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasının müasir neft diplomatiyasının və müasir tarixinin tədqiq olunmasında yararlı ola bilər;

- Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının milli təhlükəsizlik çərçivəsində öyrənilməsində faydalı ola bilər;

- Azərbaycan tarixinə, Azərbaycan iqtisadiyyatına, beynəlxalq münasibətlər tarixinə, konfliktologiyaya dair dərslik, dərs vəsaiti və ümumiləşdirilmiş əsərlərin yazılmasında və tədqiqatların aparılmasında yararlı ola bilər;

- Enerji diplomatiyası və regional təhlükəsizlik istiqamətində aparılan tədqiqatlarda əsas vəsaitlərdən biri ola bilər;

- Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyindəki şöbələrdə

Azərbaycan Respublikasının milli maraqları nəzərdə tutularaq elmi və praktiki təkliflər tövsiyyə edilən mənbələrdən biri ola bilər;

- Azərbaycanda və regionda fəaliyyət göstərən strateji tədqiqat mərkəzlərində və beynəlxalq təşkilatlarda faydalı ola bilər;

- Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında mövzu ilə bağlı yeni tədqiqatların aparılmasında açar rolunu oynaya bilər;

- Ali məktəblərin Tarix, Politologiya, Regionşünaslıq, Hüquq, Beynəlxalq münasibətlər, İqtisadiyyat fakültələrində dərs vəsaiti kimi yararlı ola bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Qafqaz tarixi" şöbəsində yerinə yetirilmiş, orada müzakirə olunmuş və müdafiə şurasına təqdim edilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu müəllifin çap etdirdiyi 13 məqalə (o cümlədən altı məqalə xaricdə), Türkiyədə çap edilmiş 1 monoqrafiya, 6 beynəlxalq və 1 respublika əhəmiyyətli konfranslarda öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, on dörd yarım-fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat bölmələrindən ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində tədqiqat obyekti kimi qoyulmuş mövzunun aktuallığı və əhəmiyyəti müqayisəli təhlillər aparılaraq əsaslandırılmış, tədqiqatın xronoloji çərçivəsi, tədqiqat mövzusunun öyrənilmə səviyyəsi, mənbəşünaslıq bazası, dissertasiyanın obyekt və predmetinə müvafiq olaraq əsas məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, tədqiqatın metodoloji əsası, elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, aprobasiyası və strukturu göstərilmişdir.

Dissertasiyanın **I Fəsl** **"Qlobal və regional enerji təhlükəsizliyi kontekstində Qafqaz geosiyasəti"** adını daşıyır. Bu fəsil yeddi yarım-fəsildən ibarətdir. Bu fəslin **"Neft regional əməkdaşlıq və təhlükəsizlik faktorı kimi: problemin nəzəri-konseptual aspektləri"** adlanan birinci yarım-fəslində dissertasiyanın nəzəri əsası müəyyənləşdirilərək tədqiq edilmişdir. Mövzunun tədqiq olunması enerji təhlükəsizliyi və regionlaşma çərçivəsində regional təhlükəsizlik nəzəriyyələrinə əsaslanır.

Beynəlxalq sistem baxımından strateji əhəmiyyətə malik olan neft və təbii qaz ehtiyatları məhdud olub, yer üzərində bərabər miqyasda paylanmamışdır. Buna görə də, tarix boyunca bəzən əsas enerji resurslarından təhlükəsiz istifadə yollarını təmin etməyə çalışan dövlətlər, rəqiblərinin bu resurslardan istifadə etməsinə mane olmağı hədəf seçmiş, bəzən də daha asan yollarla nəql prosesinin təmini naminə bu sahədə əməkdaşlıq etməyə məcbur olmuşdur. Enerjinin, dövlətlər və cəmiyyətlər üçün bu dərəcədə həyati

əhəmiyyətə malik olması, enerji təhlükəsizliyi anlayışının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Enerji resurslarının mütəmadi olaraq sabit, etibarlı və müxtəlif mənbələrdən uyğun, kafi miqdarda, təhlükəsiz nəqliyyat imkanları vasitəsilə təchizatçıdan, istehlakçıya müvafiq qiymətlərlə nəql edilə bilməsi mənasına gələn enerji təhlükəsizliyi, həm inkişaf etmiş həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün çox əhəmiyyətli məsələlərdən birinə çevrilmişdir.

Bu nöqteyi-nəzərdən, yalnız neft və təbii qaz istehsal və ixrac edən ölkələrin deyil, neft və təbii qaz ixrac boru kəmərlərinin keçdiyi ölkələrin də enerji təhlükəsizliyi baxımından əhəmiyyət qazandığı nəzərdən qaçmamalıdır. Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının da "enerji təhlükəsizliyi" çərçivəsində tədqiq olunması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslinin "**Regional təhlükəsizlikdə Qafqaz regionunun geosiyasi mövqeyi**" adlanan ikinci yarımfəslində təhlükəsizlik anlayışının nəzəri əsaslarından, geosiyasetin regional təhlükəsizliyə təsirindən, regional təhlükəsizlik mexanizmlərindən, Qafqaz regionunun geosiyasi əhəmiyyətindən və s. bəhs olunur. Kollektiv təhlükəsizliyin azalması, dünyada gedən problemlərin də azaldığı mənasına gəlmirdi. Tam əksinə dağılan dövlətlərin, artan etnik və dini millətçiliyin, vətəndaş müharibələri və insan hüquqları pozuntularının meydana gətirdiyi, həll olunmamış problemlərin sayı getdikcə artmaqda idi. Beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində qlobal səviyyəli bir həllin olmamağı və mənasız davam edən yeni problemlərin səbəb olduqları insanlıq dramının artması kimi mövzular dünya ictimaiyyətinin gündəmindən düşmədi. Bunun bir cavabı kimi belə problemlərin regional səviyyədə daha tez həll oluna biləcəyi meyli inkişaf göstərdi. Bu kontekstdə, tədqiqatda Qafqaz regionunun geosiyaseti də nəzərə alınmış, regiondakı problemlər regional təhlükəsizlik müstəvisində təhlil olunmuşdur.

Dissertasiya işinin birinci fəslinin "**Rusiya Federasiyasının Qafqaz strategiyası**" adlanan üçüncü bölməsində Rusiyanın Qafqaz regionu ilə əlaqədar siyasətləri təhlil olunur. Rusiyanın imperialist ənənələrinə də sadıq qalaraq, Qafqaz regionunda həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində region ölkələri arasındakı əməkdaşlıq fürsəti ortadan qalxmışdır. RF, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə də ikili standartlarla yanaşırdı. Bir tərəfdən, rəsmi Moskva Minsk qrupunun həmsədri kimi Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllini öz boynuna götürür, digər tərəfdən, Ermənistanı fəal şəkildə silahlandırmaqla, Yerevanı Bakıya qarşı daha sərt mövqe tutmağa təhrik etməklə problemin bir az da dərinləşməsinə şərait yaradırdı. Rusiya, regionda Ermənistan və İranla əməkdaşlığa gedərək qütbləşmə meydana gətirmişdir. Rusiyanın regionda apardığı siyasətlər həm Azərbaycan Respublikasının həm də regionun təhlükəsizliyini təhdid edir.

Azərbaycan Respublikasının Rusiyadan asılılığı azaltma istiqamətində həyata keçirdiyi neft strategiyası, regionda Rusiyanı balanslaşdırmışdır.

Birinci fəslin "**Amerika Birləşmiş Ştatlarının Qafqaz strategiyası**" adlanan dördüncü yarım fəslində "enerji" və "təhlükəsizlik" kontekstində ABŞ-in Qafqaz strategiyasının əsas istiqamətləri təhlil olunur. Ümumi olaraq, ABŞ üçün Qafqaz regionu bir neçə səbəbdən əhəmiyyətini qoruyur. İlk olaraq, bu region strateji əhəmiyyətli yeraltı sərvətləri və neft yataqları ilə zəngin olduğu üçün iqtisadi xam maddə mənbəyinə və bazar imkanlarına sahibdir. ABŞ baxımından, Aralıq dənizinin şərq istiqamətini, Bəsrə körfəzi, Şərqi Anadolu və Orta Asiyanı nəzarətdə saxlamaq və idarə etmək üçün geosiyasi əhəmiyyəti olan bir regiondur. ABŞ-in İranı nəzarətdə saxlaması, Rusiyaya qarşı güc balansını formalaşdırması və Rusiyanı çevrələməsi baxımından Qafqaz regionu strateji əhəmiyyətə malik bir regiondur. ABŞ-in regional siyasətlərindəki ikili standartlar regional problemlərin də inkişaf etməsinə gətirib çıxartmışdır.

Dissertasiyanın birinci fəslinin "**Avropa İttifaqının Qafqaz strategiyası**" adlanan beşinci yarım fəslində Avropa İttifaqının enerji strategiyasında Qafqaz regionunun rolundan, İttifaqın təhlükəsizliyində regionun əhəmiyyətindən, Aİ regionla bağlı proqramlarından, İttifaqın region ölkələri ilə əlaqədar siyasətlərindən bəhs olunur. İttifaqın Qafqaz regionu ilə əlaqəli siyasətlərində müxtəlif geosiyasi və geostrateji əsaslı yanaşmaları mövcuddur. Avropa İttifaqının bu yanaşmalara müvafiq olaraq müəyyənləşdirdiyi müxtəlif siyasi və iqtisadi vasitələri "enerji təhlükəsizliyi" əsasında dissertasiyada geniş tədqiq olunmuşdur.

"**İran İslam Respublikasının Qafqaz strategiyası**" adlanan altıncı yarım fəslində region ölkəsi olan İranın imperialist siyasətləri və regional siyasətə təsiri təhlükəsizlik amili nəzərdə tutularaq tədqiq olunur. İranın SSRİ-dən sonra Qafqaz regionu istiqamətində planlaşdırdığı və tətbiq etdiyi siyasətin, öz təhlükəsizliyini və öz milli maraqlarını ən yüksək səviyyədə saxlayaraq mövcud olan regional və global fərsətlərlə birlikdə risklərin də ətraflı analizinə əsaslandığını deyə bilərik. Bu çərçivədə tarixdən gələn imperialist ənənələrə malik olan İranın Qafqaz regionundakı əməlləri, həm regionun təhlükəsizliyini təhdid edir, həm də region ölkələrinin iqtisadi dirçəlişinə əngəldir.

Dissertasiya işinin birinci fəslinin "**Türkiyə Cümhuriyyətinin Qafqaz strategiyası**" adlanan axıncı yarım fəslində Türkiyənin regional strategiyası, Türkiyənin enerji təhlükəsizliyində Qafqaz regionunun rolu və əhəmiyyəti, Türkiyənin Qafqaz regionu ölkələri ilə ikitərəfli münasibətləri tədqiq olunur. Türkiyənin enerji tələbatının təmin olunması ilə birlikdə əsas siyasi hədəfi, Rusiya Federasiyasının siyasi və hərbi nüfuzunun Qafqaz regionundan uzaqlaşdırılmasıdır. Rusiyanın Qafqazdakı nüfuzunu artırmasının qarşısını

almaq məqsədilə Türkiyə tərəfindən Gürcüstan və Azərbaycana təhlükəsizlik qayğıları kontekstində köməklik göstərilməsi, bu istiqamətdə hərbi sahədə davam etdirilən səylərin artırılması və iqtisadi siyasətlərlə də dəstəklənməsi, Türkiyənin qısa və uzun müddətli milli mənafələrinə xidmət edəcəkdir. Türkiyə Azərbaycan ilə bütün sahələrdə münasibətlərini inkişaf etdirməlidir. Türkiyə, Ermənistana qarşı həmişə Azərbaycanın yanında yer almalı və əlindəki imkanları bütün platformalarda Ermənistana qarşı istifadə etməlidir.

Dissertasiya işinin "**Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası**" adlanan ikinci fəslə üç yarımfəsildən ibarətdir. İkinci fəslin "**Azərbaycan neft strategiyasının inkişaf mərhələləri**" adlı birinci bölməsində 1991-2008-ci illər arasında Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının əsas istiqamətləri "enerji təhlükəsizliyi" kontekstində tədqiq olunmuşdur.

XX əsrin sonlarından etibarən neftin, iqtisadi, siyasi və strateji əhəmiyyətə malik olması, bir tərəfdən neft resursları üzərində güc mərkəzlərinin mübarizəsini daha da sürətləndirmiş, digər tərəfdən də ölkələrin neft üzərində siyasi və iqtisadi baxımdan böyük strategiyalar həyata keçirməsinə səbəb olmuşdur. Qloballaşma prosesinin də təbii nəticəsi olaraq beynəlxalq aləmdə baş verən dəyişikliklər Azərbaycana da təsir göstərirdi. Qarşılıqlı iqtisadi amillərlə müəyyənləşən bir proses başlayırdı. Azərbaycanda enerji marağı olan dövlətlərin öz aralarındakı siyasi qarşıdurmaları, 1993-cü ilə qədər Azərbaycanda daxili ziddiyyətlərin olması, dövlətçilik sahəsində institutlaşma problemlərinin mövcudluğu və Ermənistanla Azərbaycan arasında daha da qızıışan Dağlıq Qarabağ müharibəsi kimi amillər transmilli korporasiyaları da narahat edirdi. Azərbaycan xaricdən təhlükəli bir ölkə kimi görünürdü.

Ancaq xalqın iradəsi, çağırışı və təkidi ilə 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı, Azərbaycanın siyasi və iqtisadi həyatında da əhəmiyyətli dəyişikliklərin başlanğıcı oldu. Uzun illərin siyasi təcrübəsinə sahib olan H.Əliyev, neftin Azərbaycanın iqtisadi və siyasi həyatında böyük əhəmiyyət daşıdığını və ölkənin beynəlxalq münasibətlərində neft amilinin nəzərə alınmasının vacibliyini çox yaxşı bilirdi. Daxildə Dağlıq Qarabağ problemi ilə məşğul olan, xaricdən də, xüsusilə də Elçibəyin rəşadətli olmayan utopist siyasətləri nəticəsində Rusiya və İranla qarşı qarşıya qalan Azərbaycanda hakimiyyətə yenidən qayıdan H.Əliyev üçün vəziyyəti bərpa etmək ən önəmli vəzifə idi.

Belə çətin şəraitdə ikinci dəfə hakimiyyətə gələn, ağır vəziyyətə salınmış bir dövlətə başçılıq etməyə başlayan H.Əliyev ilk əvvəl dövləti qoruyub saxlamağa və regionda balanslaşdırılmış xarici siyasət kursunu tətbiq etməyə nail oldu. Sonra isə o, dünya ictimaiyyətinə Azərbaycan həqiqətlərini çatdıraraq, Azərbaycanla hərtərəfli əməkdaşlığın perspektivli olduğuna inandırıb bildirdi.

Həmin dövrdə Azərbaycanla əlaqəli reallıqlar dünya ictimaiyyəti tərəfindən bilinmirdi. Onun tapşırığı ilə xarici neft şirkətlərinin Azərbaycanın neft sənayesinə birgə işə cəlb olunması üçün müxtəlif səviyyələrdə danışıqlar aparılmağa başlandı.

1994-cü ildə atəşkəsin əldə olunması nəticəsində Azərbaycanda istər siyasi, istərsə də iqtisadi həyatda sabitliyin yaranması ilə xarici investorların neft sənayesinə axını sürətləndi. H.Əliyev bir tərəfdən daxili hüquqi tənzimləmələrlə məşğul olarkən, digər tərəfdən də xarici ictimai təşkilatlarda Azərbaycanı cazibə mərkəzinə gətirmək üçün səy göstərirdi. Daxili və xarici tənzimləmələrdən sonra, H.Əliyev 14 Sentyabr 1994-cü ildə Xəzərin Azərbaycan sektorunda neft yataqlarının birgə işlənməsi haqqında xarici neft şirkətləri konsorsiumu ilə danışıqların yekunları barəsində imzaladığı fərmana uyğun olaraq, 1994-cü il sentyabr ayının 20-də “Gülüstan” sarayında ARDNŞ ilə xarici neft şirkətləri konsorsiumu arasında Azəri-Çıraq-Günəşli üzrə Hasilatın Pay Bölgüsü haqqında saziş imzalandı, bu müqavilə XX əsrin ən əhəmiyyətli hadisələrindən biri kimi, “Əsrin müqaviləsi” və ya “Məqa proyekt” adı ilə tarixdə öz yerini aldı. Bu müqavilənin imzalanması, siyasi və iqtisadi cəhətdən çox çətin vəziyyətdə olan Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının bərpa olunduğu, Azərbaycanın tam müstəqil dövlət olduğu, Azərbaycan xalqının öz sərvətlərinə özünün sahib olduğunu bütün dünyaya bir daha nümayiş etdirməsi mənasını daşıyır.

Bir çox ölkəyə mənsub transmilli şirkətlərin müqavilədə iştirak etməsi ilə “Əsrin müqaviləsi” beynəlxalq xarakter daşımışdır. Bu nöqteyi nəzərdən də bu müqavilə qlobal xarakterli olmaqla regional qazanc gətirəcək çox mühim strategiyanın bir məhsuludur. Bu müqavilə imzalandıqdan sonra Azərbaycanın neft sektoruna iri həcmli xarici investisiyaların qoyulması prosesi başlanmışdır. “Əsrin müqaviləsi”nin reallaşması təkcə Azərbaycan üçün deyil, Qərbin bir sıra aparıcı dövlətləri, habelə Qafqaz və Orta Asiya regionu ölkələri üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Saziş regionda digər qlobal lahiyələrin həyata keçməsinə şərait yaratmış, Qərb dövlətlərinin Azərbaycanla bütün sahələrdə genişmiqyaslı əməkdaşlığa marağını artırmış, beynəlxalq maliyyə qurumları ilə münasibətlərdə keyfiyyətə tamamilə yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur.

Bununla da Azərbaycan, yeni bir dövrə qədəm qoymuşdur. Digər lahiyələr üçün başlanğıc sayılan bu müqavilənin imzalanması Azərbaycanın siyasi və iqtisadi həyatında unikal hadisə olmaqla birlikdə Azərbaycan xalqının sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında və maddi rifahının yüksəldilməsində son dərəcə mühüm rol oynamışdır. “Əsrin müqaviləsi” siyasi-iqtisadi və hüquqi baxımdan qlobal əhəmiyyəti olmaqla birlikdə, milli maraqlarımızın təmin olunması üçün də strateji baxımdan önəmli saziş idi. Bu müqavilə Azərbaycanın

müstəqilliyinin iqtisadi bünövrəsinin möhkəmlənməsi və Azərbaycanın dünya səviyyəsində sürətlə davamlı inkişafı naminə güclü zəmin yaratmışdır.

Uzaqgörən siyasətləri nəticəsində daha sonra Azərbaycan xalqının ümummilli liderinə çevrilən Heydər Əliyev bütün tarixi dövrlərdə, Azərbaycana qarşı istifadə olunan "erməni kartı"na qarşı neft strategiyasını formalaşdırmış və uğurla tətbiq etmişdir. Qafqaz regionundakı problemlərin həllində neft strategiyası dinc vasitə kimi "erməni kartını" balanslaşdırmışdır. Bu həqiqətdən də, Azərbaycan Respublikasının müstəqil daxili və xarici siyasətinin və Heydər Əliyevin neft strategiyasının təntənəsidir. Neft strategiyasının əsas vəzifələrdən biri Azərbaycan Respublikasının müxtəlif xarici ölkələrlə iqtisadi, siyasi və mədəni əməkdaşlığını maksimum dərəcədə genişləndirməkdir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslinin **"Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına nəqli"** adlanan ikinci yarım fəslində Azərbaycan neftinin nəqli istiqamətindəki siyasətlər təhlil olunur. Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra neftin işlənməsi və çıxarılması mövzusunda gedən böyük rəqabətdən sonra ən böyük yarış, boru kəmərlərinin istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsi ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. "Əsrin müqaviləsi" imzalandıqdan sonra Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına nəqli prosesində aparılan müzakirələr nəticəsində üç variant qəbul edilmişdir. Şimal marşrutu istiqamətində olan "Bakı-Qrozni-Novorossiysk" boru kəməri, qərb marşrutu istiqamətində yerləşən "Bakı-Tbilisi-Supsa" boru kəməri və "Bakı-Tbilisi-Ceyhan" boru kəməri əsas ixrac marşrutları olaraq seçilmişdir.

İkinci fəslin **"Azərbaycanın BTC strategiyası və regionda gedən proseslərə təsiri"** adlanan üçüncü fəslində BTC-nin regional əhəmiyyəti, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin BTC-nin çəkilməsindəki rolu geniş təhlil olunur. Xüsusilə, Qərb dünyası tərəfindən Azərbaycanın da bir parçası olduğu Qafqaz regionu təhlükəli bir region kimi dəyərləndirilir. Bu səbəbdən təhlükəli hesab edilən belə bir regionda BTC kimi böyük həcmli lahiyələrin reallaşdırılmasından sonra bu kəmərin təhlükəsizliyinin təmin olunması məsələsi də geniş müzakirə edilmişdir. Regionda imperialist məqsədləri olan Rusiya və İran qarşısında BTC-nin reallaşdırılması, Azərbaycan üçün siyasi, iqtisadi müstəqillik və təhlükəsizlik zəmanətidir. Qərb üçün isə, enerji təhlükəsizliyi baxımından həyati əhəmiyyətə malik bir lahiyədir. Regionda gedən amansız siyasi rəqabətdə BTC, Azərbaycanın regionda mövqeyini daha da möhkəmləndirmişdir. Bu kəmərin reallaşması, Azərbaycan neft strategiyasının uğurlu nəticəsidir.

Dissertasiya işinin **"Qafqazda təhlükəsizlik problemləri və regional təhlükəsizlik sistemində Azərbaycan neft strategiyasının rolu"** adlı üçüncü fəslinin **"Qafqaz ölkələri arasındakı münafişələr və daxili qarşıdurmalar"**

adlı birinci bölməsində regionda marağı olan güclər arasındakı mübarizədən, Qafqaz regionunda təhlükəsizliyi təhdid edən amillərdən, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən, Gürcüstanın etnik problemlərindən və s. bəhs olunur. Qafqaz regionunda etnik, demoqrafik quruluşun və dövlətlərin səbəb olduğu problemlər Qafqazda təhlükəsizlik üçün təhlükə olan əsas amillərdəndir. Buna əlavə olaraq, regionda marağı olan güclərin kəşifən siyasətləri, qlobal təhlükə hesab edilən mövzular səbəbi ilə region təhlükəli görünən bir regiona çevrilmişdir. Regionda təhlükəsizliyi təhdid edən amillərdən biri enerji təhlükəsizliyi məsələsidir. Enerji tələbatının dünya səviyyəsində artması və Qafqazdakı enerji ehtiyatlarının mövcud olması, digər ölkələrin Qafqazla bağlı siyasətlərində əsas yeri tutur. Region ölkələri baxımından enerji resursları ərazi bütövlüyünün qorunması, digər ölkələrlə münasibətdə vasitə və siyasi-iqtisadi dirçəliş mənasına gəlir. Regional və qlobal güclər tərəfindən isə, enerji ehtiyatlarının təhlükəsizliyinin bərpası ilə enerji kəmərlərinin diversifikasiyası və dünya bazarlarına təhlükəsiz nəqli uzun müddətli strategiya kimi dəyərləndirilir.

Müasir dövrümüzdə qlobal səviyyədə təhlükələrin meydana gəlməsinə səbəb olan amillər Qafqaz regionunda da təhlükə yaradan amilə çevrilmişdir. Bu təhlükələrə qlobal terrorçuluq, informasiya təhlükəsizliyi, ərzaq qıtlığı və əhali problemi, ekoloji balansın pozulması, milli-dövlət anlayışının qloballaşma-regionlaşma prosesi əhatəsində zəiflədilməsi kimi amilləri göstərə bilərik. Qafqaz regionunda təhlükəsizlik üçün təhlükə olan əsas amillərdən biri də qlobal və regional güclərin regionla bağlı siyasətləri olmuşdur. Hətta siyasətlərin kəsişməsi nəticəsində “yeni böyük oyunun” Qafqaz regionunda həyata keçirildiyi mövzusu analiz edilmişdir.

Üçüncü fəslin "**Xəzər hövzəsindəki təhlükəsizlik problemlərinin regiona təsiri**" adlanan ikinci yarımfəslində Xəzərin geosiyasi mövqeyindən, Xəzər hövzəsindəki təhlükəsizlik problemlərindən, Xəzərin hüquqi statusu problemindən və Azərbaycanın mövqeyindən, Xəzər hövzəsindəki ölkələr arasındakı qarşıdurmalardan, Xəzərdə silahlanma yarışından bəhs olunur. Xəzər hövzəsindəki təhlükəsizlik problemlərinin Qafqaz regionuna təsiri tədqiq olunur.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslinin "**Ermənistanın “dövlət dəstəkli terrorizmi” və işğalçılıq siyasəti**" adlanan üçüncü bölməsində tarixi proseslər çərçivəsində erməni terrorizmi, erməni vandalizmi, erməni lobbisinin fəaliyyətləri və Ermənistan dövlətinin birbaşa dəstəklədiyi terrorizm fəaliyyətləri tədqiq olunaraq qlobal təhdid kimi zərərləri ifşa olunur. Ermənistanın separatist siyasətinin Qafqaz regionunda təhlükəsizliyi təhdid etdiyi faktlarla sübut olunur.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslinin **"Qafqazdakı təhlükəsizlik problemlərinin həllində neft amili"** adlanan dördüncü yarımfəslində Azərbaycan neft strategiyasının regional təhlükəsizliyə təsiri, Qafqaz regionundakı təhlükəsizlik problemlərinin həllində Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin rolu, Azərbaycan xarici siyasətində neftin rolu, Azərbaycan Respublikasının ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərinin inkişafında neft strategiyasının rolu tədqiq olunur.

Tədqiq edilən dövr ərzində (1991-2008) Qafqaz regionunda baş verən proseslər təhlükəsizlik problemlərini də meydana gətirmişdir. Dünyada davam edən qloballaşma prosesi ilə birlikdə problemlərin, fürsətlərin və əməkdaşlıqların regional səviyyədə aparılacağı tezisi dövlətlər tərəfindən daha çox müdafiə edilirdi. Təhlükəsizlik və əməkdaşlıq kontekstində bir çox məqamları özündə əks etdirən "regionlaşma" prosesinə müvafiq tələblərin yerinə yetirilməsinin regional inkişafa gətirəcəyi müdafiə edilmişdir. Bu çərçivədə Qafqaz regionundakı təhlükəsizlik problemləri də "regional təhlükəsizlik kompleksi" mexanizmlərinə müvafiq bütöv olaraq ələ alınıb tədqiq edilmiş və regiondakı təhlükəsizlik problemlərinin birbirləri ilə əlaqəli olduğu qənaəti meydana gəlmişdir.

Müasir dövrümüzdə böyük geosiyasi əhəmiyyətə malik olan Qafqaz regionunda həm region ölkələri həm də global güclər arasındakı mübarizə daha da qızışmış və siyasi rəqabət daha da artmışdır. Bu amansız rəqabətin əsas hədəfi regiondakı trilyonlarla dollarlıq (təqribən 200 milyard barrel neft və 18 trilyon m³ təbii qaz) neft və təbii qazın istehsalında üstünlüyə sahib olmaq, enerjinin daşınmasında tranzit ödənişindən faydalanmaq, digər güclərə nəzərən enerji qiymətlərinə nəzarət etmək və regionda strateji üstünlük əldə etməkdir. Nəticə olaraq, son illərdə "yeni böyük oyun" kimi adlandırılan beynəlxalq rəqabətin arxa planında, keçən əsrdə olduğu kimi bugün də enerji resurslarının istifadəsi, əldə edilməsi və nəqli ilə əlaqədar mənfəət mübarizəsinin olduğunu deyə bilərik. Qafqaz regionunda aparılan bu mübarizə və rəqabətdən də ən çox region ölkələri zərər görmüşdür. Regionda marağı olan güclər arasında gedən bu siyasi mübarizə Qafqaz regionunun təhlükəsizliyinə təhdid təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası həyata keçirdiyi enerji siyasəti nəticəsində global enerji təhlükəsizliyinə töhfə verən aparıcı ölkələrdən birinə çevrilmiş, Qafqaz regionunda da integrasiya və əməkdaşlıq yolunda açar ölkə mövqeyi qazanmışdır. Cənubi Qafqazın üç ölkəsindən biri olan Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası regionda təhlükəsiz mühitin formalaşmasına və əməkdaşlıq perspektivlərinin meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır.

İqtisadi baxımdan böhran vəziyyətində olan Ermənistan üçün Azərbaycanla problemlərin həll olunması zəruridir. Ermənilərə məxsus olan

"irredentist" və təcavüzkar siyasətləri nəticəsində regional lahiyələrdən təcrid olunan Ermənistan tərəfi isə, tutduğu mövqedən əl çəkməmişdir. Xarici siyasətində sülh yolunu seçən Azərbaycan tərəfi, nefti təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməyə çalışaraq Dağlıq Qarabağ probleminin də bu vasitə ilə həll olunacağını düşünmüşdür. Ermənistanın işğalçı siyasətindən əl çəkməsi, regional lahiyələrdə də fəal olması mənasına gəlir. Bununla da regional əməkdaşlıq və regional integrasiya daha da sürətlənəcəkdir. Regional əməkdaşlığın artması isə, Qafqaz regionundakı təhlükəsizlik problemlərinə öz müsbət təsirini göstərəcəkdir. Qafqaz regionunda Ermənistanın və ermənilərin apardıqları siyasətin regional təhlükəsizliyə birbaşa təhlükə olduğu aşkar edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının təşəbbüsü ilə regionda ərsəyə gələn nəhəng enerji lahiyələrindən kənarda qalan Ermənistan tərəfi, regionda Rusiya və İranla hər tərəfli əməkdaşlığa gedərək Qafqazda qütbləşmə meydana gətirmişdir. Regional təhlükəsizliyə təhlükə olan bu qütbləşməni də, Azərbaycan neft strategiyası balanslaşdırmışdır. Bu üçlü ittifaqa qarşı regionda Azərbaycan-Türkiyə-Gürcüstan münasibətləri regional integrasiyaya baza olacaq səviyyədə inkişaf göstərmişdir. Region ölkələri arasında hərtərəfli münasibətlərin inkişafı Qafqaz regionundakı təhlükəsizlik problemlərinin həllini də asanlaşdıracaqdır. Bu çərçivədə, Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi neft strategiyası Qafqazdakı təhlükəsizlik problemlərini də müzakirə obyektinə çevirmiş və regional problemlərin həlli istiqamətinə müsbət təsir göstərmişdir.

Aparılan elmi tədqiqata dissertasiyanın "**Nəticə**" hissəsində yekun vurulmuşdur. Azərbaycan neft strategiyasının əsas istiqamətləri çərçivəsində Qafqaz regionundakı təhlükəsizlik problemlərinin tədqiqi mövzusunda perspektivlər müəyyənləşdirilərək ümumiləşdirmələr aparılmış, tövsiyələr irəli sürülmüşdür. Son hissədə isə, "istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı" verilir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Bağımsızlıktan sonra Azərbaycan-ABD ilişkileri // Kitab (magistr dissertasiya işi, Ankara Universitetində müdafiə edilib), Bakanlar: Ankara-2004, 233 s.
2. Azərbaycan dış politikasında Irak // Jeopolsar dergisi, Cilt: 1, № 2, Ankara-Ocak 2005, s. 1-8.
3. Bağımsızlık sonrası Azerbaycan-ABD ilişkileri // Türkiye'de eğitimlerini sürdüren Azerbaycanlı genç bilim adamları I. sempozyumu, Azerbaycan kültür ve dayanışma derneği, İstanbul-9 ocak 2005, s. 127-140.

4. Azərbaycan neft strategiyasının regionun inkişafında rolu // Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafında regionların rolu və əhəmiyyəti mövzusunda beynəlxalq-elmi konfransı, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan-18 oktyabr 2008, s. 57-60.
5. Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik problemləri // Journal of Qafqaz University, Tarix, hüquq və siyasi elmlər № 30, Bakı-2010, s. 87-97.
6. Hazarın hukuki statusu və güvenliği konusunda Azerbaycanın tutumu // Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş “Hüquq elminin müasir problemləri” II beynəlxalq konfransı, Bakı Dövlət Universiteti-Qafqaz Universiteti, Bakı- 29 Aprel-1 May 2010, s. 161-173.
7. Azərbaycan-ABD ilişkilerinde Dağlık Karabağ sorunu // “Qarabağ” bildiklərimiz və bilmədiklərimiz kitabında bir hissə, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münəvişələri Araşdırma Mərkəzi nəşri № 002, Bakı-2010, s. 467-517.
8. Enerji təhlükəsizliyinin konseptual problemləri // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi, “Xəbərlər” icimai və humanitar elmlər seriyası, № 3, Naxçıvan- 2011, s. 309-317.
9. Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik məsələləri və həlli yolları // Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci ildönümünə həsr olunmuş “Dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri” mövzusunda 11-ci respublika elmi-praktiki konfransı, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı 11-12 may 2011, s. 46-51.
10. Azərbaycan-ABD diplomatik ilişkilerinin 20. Kuruluş yıldönümünde politikaları tekrar düşünmek // Uluslararası Strateji ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi, Ankara 4 Mayıs 2012, s. 1-3.
11. Devletlerarası sorunlara sebep olan faktörler ve çözüm önerileri // Genç akademisyenlerin perspektifinden “Birlikte Yaşama” kitabında bir hissə, DA yayıncılık, İstanbul-2012, s. 171-208.
12. Kafkasya'daki jeopolitik-güvenlik ikilemi çerçevesinde Türkiye-Azerbaycan ilişkileri // Journal of Qafqaz University, Tarix, hüquq və siyasi elmlər № 33, Bakı-2012, s. 54-65.
13. Avrupa Birliği entegrasyon sürecinde enerji güvenliği ve Azerbaycan'ın önemi // Azərbaycan Universiteti, Azərbaycan dövlətçiliyinin 94 illiyinə və Heydər Əliyevin anadan olmasının 89-cu ildönümünə həsr edilən beynəlxalq elmi konfransı, Bakı- 9

- iyun 2012, s. 107-111.
14. Ermenistanın devlet destekli terörizmi və onunla mücadele yolları // Çankırı Karatekin Üniversitesi, Avrasya Stratejik Uygulama ve Araştırma Merkezi, “Uluslar Arası Avrasya Strateji dergisi”, № 2(1), Çankırı- nisan 2013, s. 123-144.
 15. Ermeni diasporası asıl neye hizmet ediyor? // Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr edilmiş “Gənc Tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konfransı”, Qafqaz Universiteti, Bakı 25-26 aprel 2013, s. 171-173.
 16. Azərbaycan dış politikasında Azərbaycan Cumhuriyetinin Ulusal Lideri Haydar Aliyev`in rolü // Asia Minor Studies, Haydar Aliyev özel sayısı, № 1, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Mayıs 2013, s. 134-145.
 17. Avrupa Birliğinin enerji güvenliğinde Azərbaycanın yeri və önemi // Sosial Bilimler Araştırma Dergisi, Haydar Aliyevin Hatırasına, SBArD № 22, Eylül 2013, s. 225-242.
 18. Azərbaycan Bakı-Tbilisi-Ceyhan strategiyası və regional rəqabət // Tarix və onun problemləri, nəzəri, elmi, metodiki jurnal, №1, Bakı-2014, s. 135-142.
 19. Политика европейского союза на южном Кавказе // ДП Видавничий дім Персонал, “Наукові праці МАУП”, № 2 (41), Киев-2014, s. 50-55.
 20. Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası enerji təhlükəsizliyi kontekstində // Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş “Qloballaşma Prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya” İqtisadiyyat və Beynəlxalq münasibətlər IV Beynəlxalq konqresi, Qafqaz Universiteti, Bakı 02-04 may 2014, 183-188.
 21. Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının xarici siyasətinə təsiri // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi, , “Xəbərlər” ictimai və humanitar elmlər seriyası, Cild 10, № 3, Naxçıvan - 2014, s. 50-59.

**«НЕФТЯНАЯ СТРАТЕГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
И ПРОБЛЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ НА КАВКАЗЕ (1991-2008ГГ.).»**

Р Е З Ю М Е

В диссертационной работе были комплексно, с проведением сравнительного анализа, исследованы нефтяная стратегия Азербайджанской Республики и проблемы безопасности в Кавказском регионе, в рамках исторических процессов 1991-2008 годов. Работа состоит из введения, трех разделов, заключения и списка использованной литературы. Во введении, путем сравнительного анализа были обоснованы актуальность и значимость темы диссертации, определены хронологические рамки исследования, степень изученности темы исследования, база источниковедения, основные цели и задачи согласно объекту и предмету диссертации, показаны методологическая основа, научная новизна, теоретическая и практическая ценность, апробация и структура диссертации.

I Раздел диссертации называется «Геополитика Кавказа в контексте глобальной и региональной энергетической безопасности». В этом разделе были определены теоретические основы диссертации. Исследование темы, базируясь на процесс «регионализации», опирается на теории «энергетической безопасности» и «региональной безопасности».

Во **II Разделе**, который называется «Нефтяная стратегия Азербайджанской Республики» в хронологической последовательности диссертации анализируется нефтяная стратегия Азербайджанской Республики, соответствующая концепции энергетической безопасности.

В **III Разделе** диссертационной работы, который называется «Проблемы безопасности на Кавказе и роль нефтяной стратегии Азербайджана в системе региональной безопасности» определяются основные факторы угрожающие безопасности в Кавказском регионе и вносятся предложения, анализируя роль нефтяной стратегии Азербайджана в направлении установления мира в регионе и перспективы сотрудничества.

В «**Заключительной**» части диссертации, в рамках основных направлений нефтяной стратегии Азербайджана были проведены обобщения, определив перспективы по теме исследования проблем безопасности в Кавказском регионе, внесены рекомендации.

THE OIL STRATEGY OF AZERBAIJAN REPUBLIC AND SECURITY PROBLEMS IN THE CAUCASUS (1991-2008 years)

SUMMARY

In the thesis the oil strategy of Azerbaijan Republic and security problems in the Caucasus region were researched in complex in the framework of historical processes taken place between the years of 1991-2008 using comparative analysis method. The research work contains introduction part, three chapters, conclusion and reference list. In the introduction the actuality and importance of the theme as the research object is founded using comparative analyses, the main goals are presented based on the chronological framework of the research, the literature review, the object and subject of the thesis, the methodological base of the research, scientific novelty, theoretical and practical importance, approbation and structure are presented.

The first chapter of the thesis is “The Caucasus geopolitics in the context of global and regional energy security”. In this chapter the theoretical basis of the thesis is defined. Based on “regionalization” process the research of the thesis is based on the “energy security” and “regional security” theories.

In the second chapter of the thesis named as “The oil strategy of Azerbaijan Republic” the historical chronological sequence of the thesis together with the oil strategy of Azerbaijan Republic has been investigated in accordance with energy security theory; the role of oil strategy in solving Azerbaijan’s foreign policy problems and the importance of Azerbaijan oil in economic prosperity and strategic stability in foreign policy thanks to national leader of Azerbaijan Haydar Aliyev are shown.

In the third chapter of the thesis named as “Security problems in the Caucasus and the role of Azerbaijan oil in regional security system” the main factors threatening the security are defined, the role of Azerbaijan oil strategy in establishing peace in the region and cooperation perspectives are analysed and proposals are indicated. In this context Azerbaijan Republic’s oil strategy makes the security problems in the Caucasus the object of discussion and has a positive impact on solving regional issues.

In the conclusion of the thesis the perspectives are shown making generalizations that have been made on the research of security issues in the Caucasus region in the context of main directions of Azerbaijan oil strategy, and at the end the proposals are indicated.

Formatı: 60x90 $\frac{1}{16}$. F.ç.v. 2.
Tiraj 100 nüsxə.

Turxan Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ им. А.А.БАКИХАНОВА

На правилах рукописи

САМИР ФИКРЕТ оглы ГУЛИЕВ

**НЕФТЯНАЯ СТРАТЕГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ И ПРОБЛЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ НА
КАВКАЗЕ (1991-2008ГГ.)**

Специальность: 5503.02 – «Отечественная история»

**Диссертация на соискание ученой степени
доктора философии по истории**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

БАКУ - 2015